

Az emlékművek lehetséges jövője

Az elmúlt években világszerte és Magyarországon is egyre többször került előtérbe a kérdés: mi lesz az emlékművekkel? Mi történhet az öröklétnek szánt politikai indíttatású monumentumokkal egy esetleges politikai változás idején; és mi történjen azokkal az alkotásokkal, amelyekre már csakis úgy tekintünk, mint letűnt korok ideológiai, emlékezet-, történelem- vagy hatalmpolitikai elképzeléseinek lenyomataira? Már évtizedekkel ezelőtt világhossá vált, hogy a korábban gyakran változtathatatlan alapelveken (és rituálékon) nyugvónak gondolt köztéri emlékműszobrászat ugyanannyira kiszolgáltatott a változásoknak, mint amennyire változékony lehet a történelem mindenkori felfogása. A történelemfelfogások kritikus vizsgálatával, az emlékezetkultúra új fogalmainak megjelenésével párhuzamosan kiderült, hogy az emlékművek nem csupán rendszerváltozások vagy más politikai katalizmák során veszíthetik el – elméletben vagy akár a gyakorlatban is – szilárd helyüket; jelentésük akkor is folyamatosan változik, ha körülöttük nem zajlik éppen forradalom. Az emlékművekkel (illetve magával az emlékezettel) kapcsolatos régi beidegződések, a hatalmi reprezentáció megcsontosodott formái azonban épp olyan erősen beleivódtak a kollektív emlékezetbe, mint ahogy a nyelvben rögzült hasonlatok, fordulatok tapadnak korábbi korszakok szimbólumaihoz, képzeteihez. Párhuzamosan azzal, hogy az egyre inkább változásban lévőnek vagy változtathatónak

tekintett emlékmű elképzelése továbbra is szemben áll az örökkévalóságra szabott monumentum korábbi alapképletével, egyre élesebbé válik a folyamatosan átírhatónak tűnő virtuális világok fluiditása és a valóságos köztér képzelt állandósága közötti feszültség is.

Az emlékmű ma ebben a kettős feszültségmezőben létezik; ez jól kivehetővé vált a világ több részén 2020-ban, amikor a Black Lives Matter mozgalom akcióiban egykori rabszolgatartók, rabszolga-kereskedők, feketéket elnyomó politikusok szobrainak átírását, eltávolítását, ledöntését kezdeményezték, sok esetben meg is valósították. Elsősorban az Egyesült Államokban, de emellett Nagy-Britanniában és Európa más országaiban a George Floyd halálát követő megmozdulások során összesen csaknem ötszáz emlékművet mozdítottak el, fejeztek le, takartak vagy döntöttek le, illetve szövegeztek újra. A mozgalom tevékenysége nyomán egyebek között két kérdés vetődött fel. Az egyik, hogy mi történjen a későbbiekben az eltávolított vagy eltávolítandó emlékművekkel, a másik pedig, hogy általánosságban érdemes-e folytatni az emlékműállítást, ha a folytonos kritikák nyomán semmi sem állhat majd meg a helyén.

A tiltakozások, majd az ellentüntetéseket következményeként számos vélemény formálódott azzal kapcsolatban, hogy mi az összefüggés az emlékmű és a történelem között. Vajon az emlékmű nem lenne más, mint a történelem lenyomata? Vajon aki le-

dönt egy szobrot, az magát a történelmet törli vagy homályosítja el? Vagy a beavatkozások – legyenek bármilyen radikálisak – csak a jelen kontextusához igazítják a múltból ránk maradt kövületeket? A dilemmák feloldására javasolt eszközök között szerepelt a többi között, hogy feliratokkal vagy információs táblákkal rekontextualizálják az alkotásokat. Egy másik lehetséges eszköz, ha a köztérből eltávolított műveket múzeumban helyezik el – új és tágabb történelmi összefüggésrendszerben; a jövőben tehát az elképzelések szerint a múzeum kontextust és védelmet biztosíthatna a köztérről eltávolított emlékműveknek. Ugyanakkor a múzeum és a köztér fogalmának megváltozásával egy harmadik megoldás is elképzelhetővé válhat: a virtuális valóság és a köztér folyamatosan tapasztalható összetapadása nyomán – akár a ma ismert vegyes valóság technikáinak segítségével – a köztér időrétegei és a különböző, esetleg az adott helyszínen lejátszódott történelmi eseményekről szóló információk akár a valós térben is előhívhatóvá válhatnak,¹ s így az emlékmű és maga a hely egymástól elválaszthatatlanná válik.

Ami a viták során világossá vált: a szobrok valójában nem reprezentálják a történelmet. „Ne terheljük a következő generációkat a hibás emlékezetünk súlyával és töredékes mitológiáink hazugságaival. Ne állítsuk magas talapzatra az embereket – akiket látszólag annyira becsülünk –, miközben a valóságban elfelejtjük és ignoráljuk őket. Emeljük ki őket és másokat – a tanításban, a tudomá-

¹ Erre akár már a mai technika is lehetőséget ad különböző applikációk formájában.

nyos kutatásban, a múzeumokban” – írta nemrég² Gary Younge, a *The Guardian* szakírója. Gondolatmenetében fontos szerepet tölt be a tézis, mely szerint mindig a mindenkori hatalom dönt arról, mi tartozzon az emlékezet körébe, és mit sújtson felejtés. Legnagyobb kérdése azonban – ahogyan ez már Dani Karavan Walter Benjamin-emlékművének³ egyik fontos motívumaként is megjelent –, hogy miként lehet a kiemelkedő, illetve a kollektív emlékezetből kiemelt történelmi személyiségek mellett a hétköznapi embereknek is emléket állítani. A szobrok – Younge véleménye szerint – nemcsak a történelemről nem tanítanak nekünk semmit, de az egyes eseményekről és az azokban részt vevő emberekről is félrevezető képet nyújtanak, sőt még azt is eltorzítják, ahogy a történelemről gondolkodunk. Hiszen ha egy történelmi eseményt helyettesítve csupán egyetlen történelmi személyiségnek állítunk emlékművet, akkor figyelmen kívül hagyjuk az őt körülvevő embereket, a (névtelen) tömeget. Mivel Younge szerint valamennyi korábbi emlékmű – a „Nagy Ember-elmélet” jegyében – hasonló szemlélettel takarja ki a tömeget, ezért radikális álláspontja szerint valamennyi ma álló emlékművet el kellene tüntetni a közterekről.

Bármennyire megvalósíthatatlan-

² Gary Younge: Why every single statue must come down. *The Guardian*, 2021. június 1. <https://www.theguardian.com/artanddesign/2021/jun/01/gary-younge-why-every-single-statue-should-come-down-rhodes-colston> (2021. június 5.)

³ Dani Karavan Walter Benjamin halála helyszínén, Portbou-ban állított emlékművet. Felirata: „A híres embereknél nehezebb a névtelenek emlékét tisztelni. A névtelenek emlékezetének a történelmi konstrukciók szenteljük.”

nak, sőt elképzelhetetlennek tűnik is Younge javaslata, egy aspektusból mégis érdemes a figyelemre, mégpedig a jövő vonatkozásában. Hiszen a megszüntetés felvetésével párhuzamosan fókuszba kerül, hogy mi lehet a teendő az emlékművekkel: az egyik logikai lehetőség, hogy soha többé ne használjuk az emlékeztetésnek ezt a formáját, egy másik lehetséges megoldás, hogy mostantól induljunk tiszta lappal. Valójában persze sem egyik, sem másik nem járható út, de a gondolatkísérlet nyomán világossá válhat az emlékművek szemléletében egyre élesebben kirajzolódó háttér vonal múlt és jövő között. A múlt – miközben a rá vonatkozó információk egyre szélesebb rétegek számára válnak hozzáférhetővé – látszólag egyre inkább felértékelődik – egyre élesebb hangvételi viták tárgyává válik –, miközben a jövő aspektusa az emlékművek létrehozásában, illetve befogadásában egyre kevésbé játszik szerepet. Ennek jele lehet, hogy az emlékművekkel összefüggésben szinte a világ valamennyi táján egyre inkább eljelentéktelenednek a jövőbeli jelentésmegőrzést biztosító rituálék. Mivel az emlékművek nemcsak múlt-, de egyben egy adott kor vagy hatalom jövőképei is, megszüntetésükkel nem csupán a múltat „abroncsba fogó” köztéri objektumok tűnnének el, de a jövő is tovább „szűkülne”.

Magyarországon a köztéri emlékművekkel kapcsolatos 2020-as vitában Younge gondolatához hasonlóan radikális megoldási javaslat született. Wehner Tibor szerint⁴ elenged-

hetetlen lenne „az emlékművek, emlékeztető jellegű köztéri objektumok fővárosi létrehozásának azonnali felfüggesztése, mintegy tíz- vagy inkább húszéves moratórium meghirdetése”. A javaslat ebben az esetben is megvalósíthatatlannak tűnik, ugyanakkor már maga a tény, hogy az egyik legelismertebb szakember részéről felmerülhetett, rámutat a magyarországi emlékműállítás jelenkori súlyos problémáira. A legfontosabb kérdés az intézményes szövet felfeslése, a korábbi – országos és fővárosi hatókörű – szervezetek felbomlása, a szakmai háttér fokozatos eltűnése. Az elmúlt két-három évtizedben az emlékműállítás intézményes kereteiben világszerte általános változások zajlottak le, szinte mindenütt jellemzővé vált a köztérre is hatást gyakoroló populizmus térnyerése, s ez mindenekelőtt a zsánerszobrok elszaporodásában érhető tetten. Ezzel a jelenséggel párhuzamosan megfigyelhető tendencia, hogy a díszítőszobrok (ezek közül is elsősorban a zsánerszobrok) és az emlékművek – és nemcsak az autoriter rendszerekben – jellegükben közelíteni kezdtek egymáshoz. Magyarországon a változás egyben az állami és önkormányzati szerepek radikális átrendeződését, a finanszírozás átlátható rendszereinek eltűnését s ezzel együtt a szakmai – szobrászi, építészeti, elméleti – színvonal súlyos romlását hozta magával.

Mindemellett – leginkább az orosz mintához hasonlíthatóan – az emlékműállítás Magyarországon (ezen belül is elsősorban a fővárosban) az elmúlt években közvetett és közvetlen kül- és belpolitikai eszközként szolgált, miközben a populista rend-

⁴ Wehner Tibor: A budapesti emlékmű- és szobor-túltermelési válság és felszámolása. Artportal, 2020. május 23. <https://artportal.hu/magazin/a-budapesti-emlekmu-es-szobor-tultermelési-valsag-es-felszamolasa/> (2021.

szerekre jellemző módon a kormányzat gyakran a pillanatnyi érdekeinek megfelelő jelentéseket rendelt az egyes emlékművekhez vagy emlékezeti tájakhoz.⁵ Ennek a tendenciának különleges lenyomatává vált a Szabadság tér, ahol az 1945 óta a téren álló szovjet obeliszk ellenpontozására 2010 után az Orbán-kormány először Ronald Reagan szobrát állította fel. 2014-ben *A német megszállás áldozatainak emlékműve* került a tér másik oldalára, a szándékok szerint a szovjet emlékmű jelentésének szimbolikus átfordítása jegyében. Az orosz politikai kapcsolatok átalakulásával – és a szovjet emlékmű környezetének megtisztításával – párhuzamosan bukkant fel az ötlet a szovjet megszállás áldozatainak emlékművének felállításával kapcsolatban; a fekete obeliszket (a Szabadság téri obeliszk negatív párját) végül Óbudán állították fel. A már eddig is végletesen túlterhelt Szabadság téri szoboregyüttest legutóbb George Bush emlékműve egészítette ki, s ezzel az emlékezetpolitikai program visszatért a közvetlenül 2010 után kijelölt irányhoz.

Ha a moratóriumot, illetve valamennyi emlékmű eltávolításának ötletét elvetjük is, érdemes egy gondolat kísérlet erejéig megvizsgálni, hogy az adott intézményes-politikai helyzetben milyen megoldások létezhetnének az emlékművek tekintetében egy esetleges politikai változás esetén. Forradalmak, rendszerváltások idején általában radikális megoldások születnek, következzenek ezek akár a tömeg spontán megmoz-

dulásaiból (lásd 1979-ben a forradalmi Nicaragua esetét) vagy felülről érkező hatalmi akaratból (lásd Lenin 1918-as „monumentálnaja propaganda” programját). A jelenlegi gondolat kísérlet inkább az öröklétre berendezkedett emlékezetpolitikai keretnek egy békés politikai átmenetből esetlegesen következő felbontási lehetőségéről szól.

Az Orbán-kormányzat szisztematikusan metszette ki a fővárosból a számára szimbolikusan fontos tereket, s az ott álló emlékművek áthelyezésével, illetve új emlékművek létrehozásával átalakította őket. A szimbolikus terek között kiemelt helyet foglalt el a Szabadság tér mellett a Kossuth tér, illetve a Szent György tér⁶ – az elmúlt évek során mindhárom terület a hatalom emlékezetpolitikai elképzeléseinek didaktikus megjelenítője és egyben lenyomata lett. Amennyiben az elmúlt tíz évben hatalom- és történelempolitikai szempontok szerint átírt három tér lehetséges vissza- vagy újraírhatóságáról gondolkodunk, akkor terenként különböző lehetőségek merülnek fel. A Szent György tér átalakulása nemcsak az épületek, de a szimbolikus jelek tekintetében sem fejeződött be. Az emlékezetpolitikai irányt itt Bethlen István szobra⁷ jelölte ki, amelynek keretezése – pontosabban a ke-

⁵ Lásd többek között a Szent György tér vagy a Ludovika környékének emlékezetpolitikai átrendezését.

⁶ Hasonlóan – de nem elsősorban szimbolikus szempontból – fontos volt az Orbán-kormányzat számára az egyre terjeszkedő Ludovika, az új bürokrácia és az új hadsereg kiépítésében kulcsszerepet betöltő Közzolgálati Egyetemen, az Erzsébet tér, amely a szórakoztatás és a turizmus orbáni központja lett, vagy a Városliget, amelyben az előbbi kiemelt helyszínekről eltávolított múzeumok mellett további éttermek és turistavonó létesítmények kaphatnának helyet.

⁷ Stremeny Géza alkotását 2013-ban állították fel.

retbe foglalt nézői pillantás – már megelőlegezte a Miniszterelnökség elhelyezését az egykori karmelita kolostorban. A 2020-as évforduló idején felmerült az ötlet, hogy esetleg itt is Trianon-emlékművet állítanak; az ötlet további sorsáról nem áll rendelkezésre információ. A tér szimbolikus értelemben egyelőre tehát torzó, az áthelyezett, eltervezett szobrok további sorsa – egy politikai változást feltételezve – szorosan összefügg azal, hogy egy jövőbeli kormányzat mennyiben gondolja újra az egész Várnegyed koncepcióját: újra a kultúra helyévé teszi, vagy kormányzati-bürokratikus-reprezentatív központként használja⁸.

Különálló kérdés az elmúlt tíz évben többszörösen átírt Szabadság téri emlékműkomplexum témája. A Szabadság tér, amelynek építészeti együttese a 19. század végén alakult ki, rajzasztalon, az eredeti tervek szerint valószínűleg csak a Szabadságnak állított emlékműnek adott volna helyet – azon a ponton, ahol jelenleg a szovjet emlékmű áll. Ehhez képest a tér elmúlt százéves története egyben az emlékműavatások és -átírások története is, a két világháború közötti irredenta programmal, annak 1945-ös felszámolásával, a szovjet felszabadítási emlékmű elhelyezésével, illetve a tér rendszer-váltás utáni „agyonszobrosításával”. Egy esetleges politikai változás nyomán a tér szoborkoncepciójának teljes újragondolására lenne szükség, ehhez azonban elengedhetetlen egyes külpolitikai kérdések mérlegelése. A szovjet emlékművet nemzetközi szerződés tartotta az elmúlt három évti-

zed során a helyén, de amennyiben belpolitikai erők saját hatalompolitikai érdekeiket szem előtt tartva nem korbácsolnák fel körülötte az indulatokat valószínűleg ugyanúgy bevonná a megszokás „impregnáló rétege”, mint oly sok hasonló régi emlékművet. Budapest ugyanúgy beépítette volna szimbolikus mindennapjaiba a szovjet monumentumot, ahogy tette ezt a gellérthegyi Szabadság-szoborral, vagy ahogy azt a bécsiek tették a Schwarzenbergplatzon álló „ruszki emlékművel”, a Russendenkmallal. Mindenképpen külpolitikai egyeztetésre lenne szükség a jelenleg neveltséges helyzetben álló amerikai elnökök szobraival. Hiszen Ronald Reagan és idősebb George Bush alakja jelenlegi pozícióikban mindössze a szovjet felszabadítási emlékmű ellentpontjainak tekinthetők, staffázsalakoknak egy rövid szavatosságú politikai színjátékban. Méltó áthelyezésük a város más pontjaira a változtatás fontos eleme lenne. Ugyanebben az összefüggésben gondolható el a német megszállás áldozatai történelemhamisító emlékművének jövőbeli sorsa. Úgy vélem, hogy egy esetleges politikai változás nyomán fontos – és több szempontból elengedhetetlen – szimbolikus döntést jelentene az emlékmű eltávolítása. Ezzel párhuzamosan egy új kormányzat vagy új pályázatot írhatna ki a témában, a helyszínen megtartva az Eleven emlékmű „állandó” változatát.

A három tér közül a legkomplexebb kérdések a Kossuth tér szimbolikus átírásával, illetve átírhatóságával kapcsolódnak össze. Az Orbán-kormányzat a helyszínen álló emlékművek lebontásával, a korábban itt állt, de lebontott alkotások másolatainak elhelyezésével és egy

⁸ Ebben az utóbbi esetben persze nem igazán beszélhetünk politikai változásról.

új Trianon-emlékművel egy nagyobb, „gránitszilárdságúnak” szánt emlékezetpolitikai egységet alkotott meg a téren. Ennek hivatkozási alapját az Alaptörvénybe is foglalt 1944-es évszámhoz való visszatérés jelentette: a kormányzat így a szimbolikus emlékezeti teret visszaírta az 1944 előtti állapotokra. A tér újabb átalakítása ebből kifolyólag valószínűleg csak egy új alkotmányozási folyamattal párhuzamosan történhetne meg; ezen belül az Alaptörvény – és átvitt értelemben a szimbolikus tér – központi eleme, a Szent Korona új elhelyezésével. Az Andrásy-, a Tisza- és a Kossuth-emlékművek mint másolatok – illetve Tisza és Kossuth esetében, mint erősen vitatható szobrászi értékkel rendelkező alkotások – sorsa valószínűleg csak az idő múlásával dőlhet majd el, illetve azal, hogy eljön-e majd egy olyan kor, amely képes lesz korszerű emlékműveket állítani a magyar történelem e kiemelkedő, illetve más kiemelkedő történelmi alakokhoz hasonlóan sok tekintetben vitatható alakjainak. Más kérdés a Nagy Imre szobra helyén felállított *Vértanúk emlékművének* lehetséges sorsa. Főként annak fényében, hogy a térről a mostani állapotban nemcsak az 1956-os forradalom méltó emlékműve hiányzik, de az 1989-es átalakulásnak emléket állító alkotás is. Az esetleges változásra támaszkodó jövőnek a legkomolyabb dilemmát a Nemzeti Összetartozás Emlékhelyének további sorsa jelentheti. Az emlékmű valóban rendkívül szilárdan áll a helyén, belpolitikai szempontokat mérlegelve valószínűleg lebonthatatlanul. Az elmúlt években a világon számos kezdeményezés született meglévő emlékművek átalakítására, illetve

Marlene Streeuwitz fogalmával „elalakítására” (Weggestaltung). Ebben az esetben, a gránitba öntött történelmpolitikai összefüggések is átírhatóvá válhatnak a kortárs művészet eszközeivel.⁹

Mindez azonban valóban nem több, mint gondolat kísérlet, amelynek jövőbeli feltételei egyelőre ismeretlenek. Ráadásul a kísérlet nagyon korlátos hatókörű, hiszen például nem vonatkozik azokra az elmúlt években szinte minden vidéki településen felállított Trianon-emlékművekre, amelyeknek az esetleges kontextusmódosulása csak hosszabb folyamat keretében képzelhető el. Természetesen a bizonytalanság az átalakulás sebességéhez és hevesességéhez is kapcsolódik; ahogy Nadas Péter fogalmaz: „Amikor egy rezsím szétomlik, akkor mindenki látja, hogy semmi nem marad.”¹⁰ Ha egy gyors, földcsuszamlásszerű történelmi fordulat nem szünteti meg hirtelen a korábbi emlékműrendszereket, akkor viszont körültekintő külpolitikai és belpolitikai döntések nyomán indulhat csak el a lépcsőzetes átalakulás. Ebben a lehetséges folyamatban el kell döntenie egyebek között, mit gondolunk az emlékezetpolitikáról, az emlékezet globalizálódásáról, a nemzethatárokon átnyúló emlékezeti konstrukciókról. A folyamat legfontosabb eleme azonban a jövő konszenzuskereső folyamatokon alapuló elképzelése.

⁹ Lásd például az osztrák művész, Eduard Freudmann emlékmű-beavatkozásait. <http://www.eduardfreudmann.com/>

¹⁰ „Csöndben, mint a vakond”. Interjú Nadas Péterrel. Magyar Narancs, 2021. VI. 10. Könyvmelléklet, IX. o.